

MAKTAB O'QUVCHILARINI NUTQINI O'STIRISH

Jalgasbaeva Nigora

NukusDPI Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi

Annotatsiya: O'quvchilar nutqini o'zlashtirish o'z metodik harakatiga ega, o'zining sport turlari bor. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq harakati. Nutq o'stirishda ishlashlik to'rt shartni, ya'ni mashqiarning ishligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy bo'ysun ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi.

Kalit so'zlar: maktab o'quvchisi, ona tili, nutq, pedagog.

Maktabda o'quvchilar nutqini o'stirishga ona tili o'qitish shaxsiy deb qaraladi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darsgina emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriy sanoat, ashula darslari)ning, shuningdek sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir. Nutq o'stirishda uch yo'nalish aniq ajratiladi: 1) so'z ustida ishlash; 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash; 3) bog'lanishli nutq ustida ishlash. So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birga), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog'lanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi. Lingvistikada uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap material uchun; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z hikoya, bog'lanishli va insho lug'atni bo'yitish vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar nutqini o'zlashtirish o'z metodik harakatiga ega, o'zining sport turlari bor. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq harakati. Nutq o'stirishda ishlashlik to'rt shartni, ya'ni mashqiarning ishligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy bo'ysun ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Har bir yangi mashq qilish bilan bog'lanadi va umumiy keyingisiga o'quvchilarni tayyorlaydi, bo'ysungan holda yana qandaydir yangilik qo'shadi.

So'zlarni to'g'ri tanlash, nutqni tinglovchiga qulay tarzda yetkaza olish insoniy madaniyatning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun har bir so'z, birikma va gapni barcha qirralari bilan to'g'ri, o'rinli ishlata olishni o'rgatish, o'z nutqiga nisbatan ehtiyotkorlik tuyg'usini shakllantirish ona tili darslarining asosiy vazifasi sanaladi. Ma'lumki, til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa - aralashuv vositasi, insonning fikrlash va fikr mahsulini og'zaki hamda yozma ravishda berishi, o'z ichki

kechinmalarini bayon qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Hazrat Alisher Navoiy til kishilarning o'zaro aloqa vositasi sifatida jamiyat taraqqiyotida katta o'rin egallashini, u insonni hayvondan ajratuvchi asosiy belgilardan biri ekanligini alohida ta'kidlab, bunday yozgan edi:

So'zdirki, nishon berur o'likka jondin,
So'zdirki, berur xabar jonga jonondin
So'zdirki, berur xabar jonga jonondin.
Insonni so 'z ayladi judo hayvondin,
Bilki guhari sharifroq yo'q ondin.

Ona tilini o'qitishdan maqsad tilning jamiyat a'zolari o'rtasida bajaradigan ana shu vazifasi - o'quvchilarni fikr bayon qilish faoliyatiga tayyorlash vazifasidan kelib chiqadi. Chunki kishilar o'z faoliyatlarining barcha sohalarida bir-birlari bilan faol munosabatda bo'ladilar. Ular doimo o'zlarini o'rab olgan moddiy borliqdagi narsa-buyumlar va voqea-hodisalar to'g'risida fikr yuritadilar va o'z fikrlarini bir-birlariga ma'lum qiladilar.

Demak, jamiyatda fikr almashish qonuniy zaruriyatdir. Odamlar orasida fikr almashish bo'lmasa, jamiyat taraqqiyotdan to'xtaydi. Fikr esa faqat til yordamida ro'yobga chiqadi. Shuning uchun ham har bir kishi undan foydalanishni bilishi va avvalo, uning o'zini to'la-to'kis o'rganib olishga harakat qilish zarur. Tilni o'rganish bu faqat uning grammatik qurilishini bilish, tushuncha, ta'rif va qoidalarni o'zlashtirib olishi emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, fikrni og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash malakalarini egallashdan iboratdir. Ona tili fani o'quvchiga tilni o'rgatish bilan birga, tilning serqirra imkoniyatlaridan nutqda foydalanish me'yorlarini ham o'rgatadi.

Hozirgi kunda ona tili darslari maqsadini belgilar ekanmiz, darslarda asosan o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va o'z fikrini savodli qilib, chiroyli ifodalashga o'rgatishimiz zarur. Bu boradagi usullardan biri ijodiy matn yaratishga o'rgatishdir. O'z fikrini ijodiy matn tarzida ifodalash ona tili darslariga qo'yilgan talablarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan eng samarador usul bo'lib, unda o'quvchining tafakkuri rivojlanadi, so'z boyligi ortadi va so'zdan o'rinli foydalanish jihatidan bir-biridan farq qiladi. Tasviriy matnda voqea ishtirok etadigan shaxslar bo'lmaydi. Unda, asosan, tabiat manzarasi, alohida narsalar, voqea va hodisalar, ish jarayonlari tasvirlanadi. Matnning bu turida tasvirlanayotgan narsa, voqea-hodisa kabilarning

o'ziga xos tashqi belgilariga alohida e'tibor beriladi. Matnning bu turidan, ayniqsa, 5-7-sinflarda ko'proq foydalaniladi. Chunki bu usul o'quvchilar uchun ancha murakkablik tug'dirmaydi va til hodisalarini o'rganish jarayonida yil fasllari, lola sayli, maktab bog'i, paxta dalasi, cho'l, sahro, tog', daryo, shahar, qishloq va hakazolar tasvirini bimalol yaratishlari mumkin. Tasvirlash kuzatuvchanlikka bog'liq. Shuning uchun ona tili darslarida o'quvchilarni kuzatuvchanlikka o'rgatish, narsa, voqea-hodisalardagi eng muhim belgi va xususiyatlariga ko'ra bilishga odatlantirish juda katta ahamiyatga ega. Matnning ikkinchi turi rivoyatdir. Rivoyat matni tasviriy matndan voqeaning izchillikda berilganligi, unda ishtirok etuvchi shaxslarning borligi, dialogik nutqdan foydalanish kabilar bilan ajralib turadi. Bunday matnlarda voqea-hodisa bir mazmuniy yaxlitlikni saqlashi shart va zarur. Matnning bu turida dalillar va ularning tafsilotlariga alohida o'rin ajratiladi; voqealar hikoya tarzida bayon qilinadi. Rivoya matnida tasvir unsurlaridan ham foydalaniladi.

Ona tili darslarida bunday matnlardan juda ko'p foydalanishga to'g'ri keladi. "Bizning oila", "Yoz kunlarining birida", "Mening do'stim" kabi mavzularda yaratiladigan matnlar shular jumlasidandir. Ona tili darslarida keng qo'llaniladigan matnning yana bir turi muhokamadir. Muhokama matnining o'ziga xos xususiyati shundaki, so'zlovchi bayon qilinayotgan voqea-hodisaga o'z munosabatini bildiradi. O'z fikrini isbotlash uchun dalillar izlaydi va uni asoslashga intiladi. U kuzatish, taqqoslash natijasiga tayanib, ma'lum bir fikrni rad etadi va bu haqida o'z hukmini chiqaradi. Muhokama tarzidagi matnlar yaxshilik va yomonlik, mehnatsevarlik va ishyoqmaslik, halollik va tekinxo'rlik, to'g'rilik va egrilik, yaxshi so'z va yomon so'z, do'stlik va dushmanlik, botirlik va qo'rqqoqlik, odob va odobsizlik, qadr-qimmat va qadrsizlik, sabr-toqat va sabrsizlik kabi mavzularda bo'lishi mumkin. Ayniqsa, xalq maqollarini muhokama matnining mavzusi qilib tanlash maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Yuzga aytganning zahri yo'q", "Dili to'g'rining - yo'li to'g'ri", "Yaxshi so'z ham, yomon so'z ham bir og'izdan chiqadi", "Sayoq yurgan tayoq yeydi". Tajribalardan ma'lumki, o'qituvchining nutqi o'quvchilarni o'zigaga ergashtirib, ularda ham yoqimli nutq madaniyatini tarbiyalaydi. Bolalar nutqini rivojlantirishda xalq og'zaki ijodining ahamiyati katta. uchun O'qish kitobida "Ertaklar-yaxshilikka yetaklar" bo'limi berilgan. Unga ertaklar bolalarni obod - axloqqa o'rgatishi, ma'naviy juhatdan rivojlanishi bilan muhim sizga egadir. Masalan, Ur to'qmoq ertagidagi dehqon va boy obrazlari o'quvchilar ongida yaxshi va yomondan nafratlanish, undan

yroq kerakligi haqida tasavvur hosil qiladi. Maqtanchoqlik, adolatchilik, ochko'zlik juda yomon odat, saxiy yomonlik, do'stga mehribon bo'lish, rostgo'ylik insonning ma'naviy yuksalishga yordam berishi uqtiriladi. Bolalarda shaxsiy tarkibga tayyorlanishlari aytiladi. Birga yaxshilikka doir so'zlar, unga esa uning aksi bo'lgan so'zlar dizayn ta'kidlanadi. O'quvchilar ikki guruhga ajratilib, birinchi guruhdagi bolalar mehribon, saxiy, shirinso'z, yoqimli, go'zal, chiroyli, mehnatkash, e'tiborli, kamtar, aqlli, bilag'on kabi so'zlar topsalar, ular guruh bolalar yomon, xunuk, qo'pol, yolg'onchi, ayyor, to'polonchi, tartibsiz, xasis, qizg'anchiq kabi so'zlarni aytadilar. Nutq inson qobiliyatiga bir turi sifatida tildan shaxsiy holda fikrni ifodalashdir. Til, tafakkur va nutq o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, odam o'vlayotganda fikrini so'zlar, jumlar vositasida ichki nutqda ifoda etadi. Nutq fikrni bayon etish vosita bo'libgina qolmay, uni quroli hamdir. Fikr nutqning usuli asosi foydalanishni boshqarish, uni o'tirish sharti esa fikrni bo'yitish. Aqliy faoliyatni egallash asoslanganina nutqni o'zlashtirish mumkin. Shuning uchun nutqini o'quvchilar o'stirishda matnalni takomillashtirish, mavzuga tegishlilikini tanlash, yetkazib berish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turiga katta ahamiyat ona tili darsliklari o'quvchilarning aqliy qarash, mantiqiy tafakkurning rivojlanishida boy materialga ega. va tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz inson fikrlamaydi. Tafakkursiz o'quvchining nutqiy mavzusini o'stirishdan oldin uning fikrlash miqdorini o'stirish talab qo'yish lozim. Negaki nutqni tafakkurdan ajratib hayotdagi narsa-predmetlarning nomi va ular haqida fikr bildirish uchun o'sha narsa-predmet anglanadi va unga munosabat bildiriladi. O'quvchi nutq ustida ishlash bilan bir loyiha o'zida o'quvchilarning tafakkuri ustida ishlashadi, ularda tushunarli. aniq, ishchi va fikrlashni tarbiyalaydi. Ona tili darslarda grammatik va orfografik tasvirlarni egallash jarayomda muayyan fikrlash faoliyatining yuz berishi bevosita mantiqiy tafakkur tarbiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Mantiqiy fikrlashning asosiy usullarini ona tili ta'limida grammatikalarni egallash usuli qoplashi mumkin. Grammatik ishtirokni mantiqning tahlil va sintez, umumlashtirish. hodisaning o'xshash va farqli yordamida tuzatish va tasniflash va sistemallashtirish usullaridan egallash. Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina, muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, u til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. «Nutq tafakkur bilan chambarchas

bog'langandir. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materialini bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi»1.

Fikrni nutqiy undan aniq, tushunarli, sof, ishchi, mantiqiy bo'lishini ta'minlash bilan birga, tilni egallash shu tilning fonetikasini, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini bilib olish, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar, haqida, har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganish muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Nutqdan o'quvchi fikriy rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida olinadi. O'quvchining barcha o'quv predmetlaridan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy haqida fikr yuritganda, u bu mavzuni o'quvchi o'z nutqida (yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida qanday bayon eta olishiga qaraladi. Shunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib yetiladi, chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni yordam beradi, takomillashtiradi.

Bog'lanishli nutq ko'rinishini egallashga masala yechish bilan bog'liq holda olib boriladigan ishlar, ayniqsa, masala tuzishga o'rgatish qobiliyati samarali ta'sir ko'rsatadi. Masalan o'qib eshitilgandan so'ng, o'quvchilarning foydali mazmunini eshitib idrok ustiga, to'g'ri, qisqa va aniq qayta aytib yuborish o'rgatiladi. Masalaga o'rgatish esa mantiqiy, muhokama bilan kichik hikoyani beradi. Bu mashq o'quvchidan faollikni va mustaqillikni talab qiladi, mavjudligini bilish faolligi va mustaqilligini saqlab esa uning umumiy rivojlanishida va tarbiyaviy maqsadda juda foydali hisoblanadi. Masalaning hikoyadan farqi, unda nimadir noma'lum bo'lib, uni topish uchun ma'lum so'roqqa javob berish talab qilinadi. O'quvchi rasm asosida «Daraxtga uchta chumchuq qo'ngan edi, yana ikkita chumchuq uchib kelib qo'ndi. Daraxtda nechta chumchuq bo'ldi?» masalasini tuzadi. Bu masalani yechishda o'quvchilar daraxtga qo'ngan chumchuqlar sonini bilish uchun nima qilish o'ylaydilar, muhokama qiladilar. Masalani yechish uchun aniq ishlikda muhokama qilish va yordam bilan bolalar o'z fikrlarini matematika tilida aniq va bog'lanishli bayon ularga o'rganadilar.

O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining nutq madaniyati katta o'ringa ega. O'qituvchi barcha darslarda, sinfdan va maktabdan mashg'ulotlarda faqat orfoepik talaffuz va adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda ifodali, ta'sirli so'zlashi, har doim o'quvchi daftiga, barcha hujjatlarga husnixat va imlo tartibga rioya qilgan

holdai zarur. Bu bilan u bolalarni ifodali so'zlashga, xatosiz, chiroyli dasturga o'rgatadi, tilga sezgirlikni uyg'otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kalbaevna, K. Z. (2022). INTEGRATED EDUCATION AS A MEANS OF DEVELOPING SOCIAL-PEDAGOGICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(7).
2. Yuldosheva, N., & Ergasheva, R. (2020). Research Of Terminology And Aviation Terminology. *The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN-2689-100x)* Published: August, 25, 312-317.
3. Yuldosheva, N. E. (2021). UZBEK LANGUAGE SYNTAX RESEARCH METHODOLOGY. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2021(06), 370-380.
4. Abdullaev, K. D. (2021). Artistic and aesthetic function of chronotops in the structure of the novel. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 1173-1179.
5. Abdullayev, X., & Boltaboyev, O. (2020). THE PSYCHOLOGICAL FUNCTION OF MONOLOGUES IN HISTORICAL NOVELS (ON THE EXAMPLE OF PIRIMKUL KADYROV'S NOVEL "PASSAGE OF GENERATIONS"). *Интернаука*, 46(175 часть 2), 50.
6. Kurambaeva, G. K. (2022). THE DISTINCTIVENESS OF LYRICS OF POETS WHICH CREATE IN THE UZBEK LANGUAGE LIVING IN KARAKALPAKSTAN. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 8(8), 164-167.
7. Буранова, Б. (2023). РАВНАЯ ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ. In *АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВА, НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ* (pp. 146-148).
8. Kurbaniyazova, Z. K. (2021). The role of social pedagogy in the professional training of future teachers. *World Bulletin of Social Sciences*, 4(11), 23-26.
9. Kalbaevna, K. Z. (2021). Social and Pedagogical Competenity as an Important Component of Professional Training of Future Teachers. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 1241-1245.